

Kiss Ferenc tanulmányai Csoóri Sándorról

Súlyos vesztesége a magyar irodalomnak, hogy Kiss Ferencet betegsége megakadályozta abban, hogy Csoóri Sándorról tervezett monográfiáját megírja. Kiss Ferenc azon igen ritka irodalomtudósok egyike, akik egyenlő érzékenységgel, megértéssel és szigorral képesek történeti és poétikai értékük szerint megítélni az egymástól távolinak tetsző, karakterben, esztétikai szemléletben szinte ellentétesnek látszó életműveket. Egyaránt finom érzéke van a poétikai, esztétikai kérdésekhez, s a művekben megnyilatkozó emberi minőségekhez éppúgy, mint ahhoz, hogy ezt a kettőt egységben szemlélje. Így alkothatta meg a Kosztolányi- és a Nagy László-irodalom alapműveit, így közölhetett maradandó észrevételeket a Nyugat költőiről éppúgy, mint Veres Péterről. Azonos szenvedéllyel és hozzáértéssel vitázott például verstani dolgokról és nemzeti sorskérdésekről. A szaktudomány elvont kérdései is plasztikusan, az érzékeltető képes beszéd árnyaló lehetőségeit is kamatoztatva jelennek meg írásaiban. Nagy műveltséggel, érzékenységgel megalapozott esztétikai szemlélet és mélyen megélt nemzeti, közösségi, emberi felelősségtudat szerencsés társítását képes megteremteni. Tág horizontú, gondosan rendezett, az új befogadására is nyitott világnézet birtokában szigorú ítélkező. Különleges érzéke van ahhoz, hogy az adott műben meglássa annak legjobb lehetőségeit, megejtő pontossággal mutassa meg az igény és megvalósulás viszonyát. Különösen érzékeny műelemző, pontosan érzékeli egy-egy mű, kiváltképpen egy-egy vers legapróbb döccenéseit is. Elragadó szenvedéllyel, a titokfejtés izgalmával mélyül egy-egy életmű alakulásának kutatásába, s mutatja meg annak belső törvényeit. A műveket nagy körültekintéssel helyezi bele az irodalomtörténeti folyamatba. A jelentős műben lényeges emberi ügyek intézését, zajlását láttatja, meggyőződése szerint nagy mű emberi jelentőség nélkül nincs. Mindemellett Kiss Ferenc a magyarság sorskérdései iránt fogékony, a nemzeti közösség boldogulását személyes ügyeként szívén viselő, de Adyn iskolázott, kritikusan patrióta szellemű irodalomtudós, aki épp eme elhivatottsága folytán egy-egy életműnek a nemzeti kultúrában betöltött szerepére különös gonddal figyel. Szigorú kritikával is persze, hiszen esztétaérzékenysége tudatosította benne azt, hogy a művészetben csak jelentős mű képes bármely ügy képviselőjére. Írásaiban tanítandó, példászerű működését látjuk az intuíció és a módszeresség egységének. Szinte észrevétlenül működteti egyszerre az irodalomtudománynak ezt a két nélkülözhetetlen eszközét. Tanulmányai izgalmasak, mert személyességével beavat a mű titkaiba éppúgy, mint a titokkutatás művészetébe. Ez a kitűnő irodalomtudós a nemzeti kultúra egészére néző érzékenységgel választotta ki kutatási témáit is. Kosztolányival akkor kezdett foglalkozni az ötvenes évek első felében, amikor vissza kellett hozni Kosztolányit a magyar irodalmi köztudatba. Mire megjelenhetett volna ez a sokféle gáttal akadályozott könyve, újra kellett írnia, mert akkor már nem esztétikai védőíratra volt szükség. Aztán, az 1958-as népi írói határozat után, a tüztáncosok mennybe emelése, Juhász Ferenc és Nagy László hallgatása idején Kiss Ferenc alapvető ritmikai tanulmányában hívta fel a figyelmet költészetük korszakos jelentőségére. A hatvanas–hetvenes években — sokirányú kritikai és irodalomtörténeti munkálkodása mellett — Nagy László művészetének legavatottabb, legmélyebb értelmezőjeként találta meg legfontosabb feladatát, mert más jelentős művek kellő értékelése mellett is az a meggyőződése alakult ki, hogy Nagy László költészete annak a kornak a legmagasabb szintű esztétikai kifejezése irodalmunkban. Ugyanezen a szálon talált rá irodalomtudósi feladatának újabb centrumára a hetvenes évek végén Csoóri Sándor művészetében: „Mert publikáltak most is nálánál nagyobb költők, de pálya, »oeuvre«, mely most fordult a nagyság szerpentinjére — más nem volt. Az általános tendenciát inkább a nagy elnémulások és leromlások jellemezték. Figyelni rá tehát nem csak önmagáért, költészetünk egészéért is kellett.” Ezért akart monográfiát írni Kiss Ferenc Csoóri Sándorról. Ebben akadályozta meg betegsége. A Magvető Kiadó *Csoóri Sándor* címmel kiadta Kiss Ferenc öt tanulmányát, melyek a már bevégezhetetlen monográfia előmunkálatainak tekinthetők. Az öt tanulmányból Kiss Ferenc-i érzékeny-

séggel bontakozik ki előttünk Csoóri Sándor pályáíve egészen az 1982-es *Elmaradt lázalom* című kötetéig. A tanulmányok füzére azonban mindig más, mint monográfia, az előbbiek egy-egy szempont érvényesítését is célul tűzhetik ki, az utóbbi a teljességre törekszik, a pálya minden főízét megvilágítja. Kiss Ferenc tanulmányai a teljes pálya bensőséges ismeretében készültek, tehát az egyes részleteket az egész aspektusából is nézi, ily módon jórészt áthidalja a tanulmányfűzér és a monográfia közötti különbséget. Teljes egészében azonban ezt nem érheti el, maga is utal fontos verscsoportokra, melyeket az adott gondolatmenetben mellőzni, vagy csak érinteni kényszerül, amelyeket máshol szeretett volna elemezni. Nagy hiányokat eme teljességre néző szemlélet miatt nem érzékelünk. Kiss Ferenc egy-egy telitalálatos kifejezéssel jelzi azt is, amiről bővebben kellene szólnia egy módszeres monográfiának.

Csoóri Sándor pályája némely vonatkozásban már e könyvben tárgyalt időszakban is gazdagabb, mint a tanulmányokból látszik. Négy ponton bizonyára maga Kiss Ferenc is kiegészítette volna monográfiájában a tanulmányokból élénk rajzolódó képet. Csoóri Sándor költészetében a természetnek még a bemutatottnál is jelentékenyebb szerepe van. A természetten keresztül érzékeli a létezés teljességét, a természet számára nem a menekülés terepe, hanem a személyességének, érzelmi gazdagságának, a mindenség átélésének olyan módja, amelyik ugyan az érzékelésben adott, de létfilozófiai sugallata a pálya egész eddigi szakaszában egyéni és erőteljes. Hasonlóan eleitől kezdve centrális szerepe, egzisztenciális jelentősége van költészetében a szerelemnek. Ennek némely vonatkozásait kitűnően elemzi Kiss Ferenc a kötet utolsó tanulmányában, spoétikai nyereségei felől korábban is, de a maga immanens jelentőségében érzésem szerint némileg háttérbe szorul.

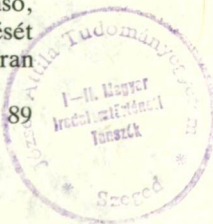
Az átváltásélménynek, a paraszti világból az értelmiségivé válásnak a mély konfliktusait Juhász Ferenc és Nagy László emlékezetes nagy versei egyfajta költői szemléletmód törvényei szerint tökéletesen kifejezték, a maguk feloldhatatlan drámaiságában mítoszszá növelték. Ugyanez az élmény azonban Csoóri Sándor költészetében egy egészen másfajta, nem mitikus, hanem tapinthatóan személyes lírai kifejezést nyert jelentős versek sorában. Költészetében nem mitologikusan, hanem közvetlen érzékletességgel, innen nézve talán emberibben, átélhetőbben, nagyobb empatikus ráhangolódással, élményszerűbben szólal meg az átváltásélmény. Ilyen értelemben is, meg a természet centrális szerepét tekintve is ötletes, de tarthatatlan az a nézet, hogy Csoóri elől Zámolyt is elírták. A nyolcvanas évek elejéig erős tápláló forrása az ő költészetének a zámolyi természet, s a Zámolyból való kiszakadás révén megélt problematika. Mindennek egyéni színét, szuverenitását az is biztosította, hogy Csoóri Sándort világszeretete, életszeretete nem köti nosztalgiákkal Zámolyhoz, hanem magába mentette át a szülőföld érzéki élményét éppúgy, mint érzelmi-gondolati problematikáját, s úgy, hogy mindezzel ellentétes körökben is, sőt egyre inkább csak ott érezte otthon magát. Végül: még gazdagabb Csoóri Sándor költői és esszéírói világképe szellemi kapcsolatokban, mint azt a tanulmányok mutatják, s már a hetvenes évek végétől nagyobb a politikai, közírói jelentősége is. Persze, ez inkább a nyolcvanas években megjelent esszéköteteiből látszik erőteljesebben, s a kötetekbe fel sem vehetett írásaiból.

Kiss Ferenc a művészi világkép kibontakozását oly összetetten, oly érzékenyen követi nyomon, hogy a nyolcvanas évekre önmagát érett, jelentős művésszé küzdő Csoóri Sándor pályáíven a tüzetesebb irodalomtörténeti elemzés sem tér majd el ettől a pályarajztól. Szerencsés pillanatban végezte Kiss Ferenc a munkáját: Csoóri Sándor pályája ekkorra valóban nagyívűen kibontakozott, így az önmaga által megvalósított szintézis, „bartóki modell” lehetett az irodalomtörténész mércéje is a korai pályaszakasz fordulatainak megrajzolásakor. Mint az köztudott, Csoóri Sándor pályája nem egyenesen ívelt fölfelé, helyesebben: emelkedőt ő nyilvánosan megszenvedte, nyugtalanul kereső szelleme erős önkritikával társult. Olykor szinte túlzó szigorúsággal bírálta önnön meghaladni kívánt pályaszakaszait. Kiss Ferenc nem csak nyomon követi ezeket a fordulatokat, hanem gazdag elemzéssel bizonyítja is, hogy jó ideig valóban részleges a költő eredménye, hogy megbecsü-

lendő értékei ellenére sokáig nem szervesen fejlődik, kapkod, noha jól tudja, mit akar. Ezt az utat maga Csoóri Sándor is megrajzolta vallomásos esszéiben, Kiss Ferenc bőséggel épít is az önelemző esszékre, emellett irodalomtörténeti léptékekkel mérve tárja föl az út jelentőségét: a költői képvilág megújításának folyamatát, a végleteket összeszikkasztató képek belső viszonyrendszerének kidolgozását, telítődését a világkép gazdag elemeivel, s magának a művészi világképnek a bővülését előbb a szociográfia, majd a folklór révén, mikor eme mindkét terület tilalmas vagy kompromittált volt a kor irodalompolitikai torzulásai miatt. Árnyaltan, elemzően mutatja meg a költői önmegújítás kísérleteiben a legkülönfélébb művészi ösztönzéseket, s azok részleges megvalósulását. Fokról fokra fölrajzolja a sajátos Csoóri-vers megszületésének folyamatát, s e vers karakterének természetét: a kötött formák fellazítását, a szabad képzelet telített képeinek megjelenését, a versmondat kibővülését, a gondolatritmus kiemelt fontosságát, az ismétlések és párhuzamok összetett szerveződését a költői világképben. A hatvanas években a készülődő esszéíró műveiben az önkeresés, szerepkeresés folyamatában, az uniformizáló konszolidáció légkörében Csoóri Sándor szabadságfogalma az egzisztencializmusból és a beatnikék kötetlenségéből is vesz példát, de az érzékeny önkorrekció ezt is új tartalmakkal tölti fel. Kiss Ferenc több helyen, s kellő súllyal méltatja, elemzi Csoóri Sándor szemléletének azt a modellértékű nyereségét, melyet a folklór, elsősorban a népballada révén szerzett. Elemzéseinek jelentőségét ezen a ponton abban látom, hogy árnyaltan mutatja meg a „bartóki modell” nyitottságát, azaz: mai lejáratai kísérletekkel szemben is a használhatóságát, hiszen éppen azt tárja fel, hogy ebbe a modellbe Csoóri Sándor mennyire más személyes élményeket, előzményeket integrált, mint például Nagy László. Módszerének érzékenységét minősíti, hogy Csoóri Sándornak az archaikus parasztkultúrával való találkozásának hatását a költő korábbi szabadságélményének jelentős átalakulásában is tetten éri. Azt a hatást a tragikummal szembesülő magatartásban, az illuzórikus reményelvet elutasító szemléletben, s annak a tudatosításában jelöli meg, hogy a külső szabadsággesztusok helyett a „bensőbb vívmányokon” felnövő, egzisztenciális dimenziókat mozgósító, igazi tétellel rendelkező szabadságkonceptiót állítja, s éppen ennek következetes érvényesítésében mutatja meg a művészi világkép nagyarányú kiteljesülését.

Kiss Ferenc könyvének egyik legizgalmasabb része az, amelyikben kimutatja, hogy a folklórnak, mint „a létezés alapügyeinek teljes értékű jelrendszere”-nek az integrálása Csoóri Sándor művészi világképébe milyen mélyítő fordulatot hozott e világkép egész természetét illetően, a költői kép, a költői nyelv filozófiája tekintetében éppúgy, mint a közügyek kényszerítő vállalásában. Csoóri Sándor egy szerves kultúra mély világában otthonosságra, teljességre találva nem vállalhatta ennek a kultúrának csak valamely elemét, vállalnia kellett a teljes üzenetét: az önmagával való azonosság parancsát. Ez a költő esetében a saját szavainak a megtalálását, a szó és a személyiség olyan egységének megteremtését jelenti, melyben a személyiség teljessége, múltja, jelene, individuuma és közössége egyaránt benne van. A költői szó tehát egyszerre szemlélteti és erkölcsi kritériumok szerint ostromolja a teljességet. Így kerül egymás mellé a *Közeledés a szavakhoz*, s a Csoóri Sándort „sorskérdések írójává” avató esszé, az *Utazás, félálomban* elemzése, irodalomtörténeti értelmezése. Az előbbiben a személyes nyelv megteremtésének a folyamatát és igényét mutatta meg, az utóbbi ennek a nyelvnek már szabad működését is demonstrálja — ráadásul az akkori időkben rendkívül kényesnek kikiáltott terepen, a nemzetiségi magyarság ügyeiben.

Kiss Ferenc könyvének fontos vonása az is, hogy nem szabadlaja szembeállítható részekre Csoóri Sándor életművét, hanem a költőt és esszéírót együtt, egyszerre vizsgálja, s csak a műfaj igényelte elkülönítést végzi el. Így jellemzi árnyaltan a Csoóri-esszé karakterisztikumát: „A Csoóri-esszé tágas világán belül tehát a kedély, a súly, a hőfok olyan szintváltásait, annyi érzelmi regiszter, gondolati meglepetés izgalmaival élheti át az olvasó, amennyit csak regény adhat.” Az esszé elemzésekor a balladai szemlélet érvényesülését regisztrálja, s ezt azért fontos nyomatékosítani, mert Csoóri Sándor értelmezői gyakran

szétválasztják a költőt és az esszéíró, az utóbbi jelentőségét lefokozva vagy elhallgatva szólnak a költőről, akiben viszont hiányolják a tragikum vállalását. Kétségtelen, hogy a líra, a vers Csoóri Sándor önszemléletében is magasabb lépcsőjén áll a hierarchiának, mint az esszé. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy személyisége teljességét csak egy-egy műfaján kérjük számon. Esszéi költészetével egyenrangú jelentőségűek. Vers- és esszéviszonyát a Csoóri-életműben Kiss Ferenc tömören így jellemzi: „Magát a küzdelmet a maga tárgyi mivoltában esszéi vívják, a vers arról beszél: milyenek érzi önmagát, emberi, kozmikus, társadalmi kapcsolatait a személyiség. Ebben a létezésélményben azonban könnyű észlelni, tapintani a küzdő ember erőterét, ahogy annak mágnességére fokozódik, dimenziói bővülnek.” Fontosnak tartom ezt a pontos jellemzést, mert módosítja azt a közkeletű vélekedést, mely szerint Csoóri Sándor költészete elégikus, nem vállalja a drámai szembesülést. Ez ellen a nézet ellen egyébként már Csűrös Miklós egy tanulmányértékű régi kritikájában alapos érvekkel szót emelt. Magam is úgy látom, hogy Csoóri Sándor költészetének a külső rétege keltheti csupán az elégikusság benyomását, de verseiben a katartikus drámai szembesítés küzdelmének érzelmi vetületét tartom fontosabbnak. A drámaiságnak egy olyan változatát teremti meg az ő költészete a hetvenes évektől kezdve, amelyeknek a fő inventora a lefojtottság, a kényszerű tehetetlenség, s a lélekben ez ellen feltörő indulat. Mitologikus látásmódú költő ebből a feszültségből tragikus mítoszt teremtene. Posztmodern költő iróniába, groteszkbe préselné. Csoóri Sándor a maga alkotásának a törvényei szerint néz vele szembe: a lehetségest, a létezésben immanensen adott, igénye szerint megvalósítandó értékeket, emberi minőségeket szembesíti a minőségek eltérőtlenségének a reális tényével, a létezés sérülésével, beszennyeződésével, kisserűvé silányításával. Az életszeretet költője azért olyan megejtően érzi a szerelem és a természet átélésének egy-egy pillanatában, mert azokat akkor adott lehetőségeik tökéletes megvalósulásaként értékelheti, mert azok a létezés tiszta, nem lefokozott, nem szennyezett örömeiben részesítik. De éppen ezért telik meg költészete feszültségekkel, egzisztenciális és közösségi gondokat kifejező nagyerejű képekkel számvetés jellegű verseiben, mert ezekben az elmulasztott, ki nem teljesített élet drámáját éli át. Az ilyen „elégiai” nagy belső erőterű, tragikus küzdelmű versek, lényegük szerint nem elégikus, hanem drámai szembesülések, melyekben a tehetetlenség bevallása sohasem a megnyugvás, mindig a felzaklatás katartikus élményében részesít. Kiss Ferenc tanulmányai a költői világkép kibontakozásának folyamatát rajzolják meg, s e folyamatban érthető módon azokat a verseket elemzi tüzetesen és példaszerűen, amelyek modellként szolgálhatnak e világkép feltöltődésének megmutatására, „a minden ízükben kitöltött, eleven szervezetként lüktető megrendítő” versekhez vezető költői út megrajzolására. Amit mond, abban feltétlenül igaza van. Azt is megejtő pontosság-gal nevezi meg, hogy Csoóri Sándor költészete azért egyenetlen, mert sokszor nem sikerül „a megélt élet alapjaiból” a teljes világot teremtő verset megalkotnia, mert „esetlegesen a kiválasztott jegyek”. Érzékletesen mutatja be a „hibátlan, teljes ének” modelljét *A tizedik este*, s tucatnyi más vers meggyőző, érzékeny elemzésével. Afelől sem hagy kétséget, hogy Csoóri Sándor művészete a reá háruló sokféle baj, tragédia, felelősség szorításában nőtt meg igazán. Mégis, ezen a ponton is érzékelnünk kell, hogy kötetének utolsó tanulmánya (*A tizedik este – és azután*) nem egy monográfia zárófejezete, hanem tanulmányértékű kritika. A kibontakozási, telítődési folyamatban éppen ezért főleg arra teszi a hangsúlyt, amit *A tizedik este* és az *Elmaradt lázalom* közös nagy vívmányának tart: a személyes veszteség tragikumából teremtett költészet érvényességét. Ebben is kétségtelen igazsága van, s tanulmánya jó érzékkel nevezi meg azt a többletet, amelyet a „kegyetlen kegyelmek”-ből tudott Csoóri Sándor teremteni. A pálya egészében azonban a költői világkép telítődési folyamatát én gazdagabbnak látom, nagyon fontos szerepet tulajdonítok benne azoknak a tragikus feszültségű, közérzettükrokozó verseknek, amelyek a magyar közgondolkodást, nemzeti önismeretet, történelemszemléletet megváltoztató, sokszor jó ideig csak kéziratban terjeszthető esszék tárgyias küzdelmének közvetlen lírai rokondarabjai. Ezek a versek

a hetvenes évek iszonyú lefojtottságát, tragikus manipuláltságát, „fennköltlen züllő” felelőtlenségét a költői személyiség drámájaként fejezték ki (*Berzsenyi elégiája, Töredék a hetvenes évekből, Hó emléke, Másnaposan, És megszaporoztak, Már nem én ülök ott* stb.). Jól ismerve Kiss Ferenc szemléletét, bizonyosnak veszem, hogy monográfiájában ezek a versek nem maradtak volna említetlenül. Ezt az érzésemet egy másik hiány is nyomatékosítja: Kiss Ferenc pontosan nevezi meg Csoóri Sándornak azt a képességét, hogy „ahogy a népköltészet mai szerepéről, a bartóki modellről, a magyarság mai létkérdéseiről ír, abban minden elődjénél megnyerőbb”, s dokumentálja is megállapítását, midőn azt elemzi, hogy Csoóri Sándor a maga gondolatait a „másfajta műveltség, másfajta érzékenység közege is átvezeti”. Viszont Kiss Ferenc tanulmányai ezúttal csak a népköltészet és a bartóki modell Csoóri-féle koncepcióját tárgyalják, a művekben, esszékben és versekben egyaránt megszólaló magyar sorskérdések analízise feltehetően külön fejezet tárgyát adta volna.

Kiss Ferenc öt tanulmánya tárgyahoz méltó könyvvé állt össze, így vált a Csoóri-irodalom alapművévé. Példamutató abban is, hogy bensőségesen szereti tárgyát, mégis, vagy éppen ezért, kérlelhetetlen szakmai szigorral beszél róla.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Könyvek az 1956-os forradalomról

„...nép nem kezd forradalmat csupán azért, hogy majd később hősként ünnepeljék és forradalmár hévvel vitassák a dolgait.”

(Fehér Ferenc – Heller Ágnes)

Politikai szótárunknak kevés kaméleonjellegűbb címszava van, mint a *forradalom*. Azt is mondhatnánk rá: ellenálló fogalom. Elég végigkísérni az újkori magyar történelemben megrajzolt pályáját. Annyiféle lelki, tudati teher, egymásba metsző ellentmondás nehezedik rá a nemzeti szocialistától a nagy októberiig, az „ellen”-től az „osztály”-ig, a társadalmi-tól a vallási-fundamentalistáig, hogy pozitív megléte, lüktetése bennünk majdhogynem csoda. Kelet-Közép-Európa minden más népe számára a forradalom köré vonható a szélsőbaloldaliságnak, a balosságnak, a titkosrendőrinek egy olyan vérszínű kerete, amely a tudati és az érzelmi megközelítésnek is határt szab. Így például a „forradalomnak” a lengyel történelemben közel sincs olyan meghatározóan, egyértelműen pozitív töltete, aurája, mint a magyarban. De nincs a románban sem. Éppen napjainkban vagyunk tanúi annak, hogy a romániai forradalom mint veszíti el a decemberi reményeket tápláló varázsát, hitelét. Ami a magyarban forradalom, az a lengyelben felkelés, szabadságharc, a románban pedig puccs, előkelőbben szólva: palotaforradalom.

A „forradalom”-nak ez a XX. századon is átívelő diadala kétségtelenül 1848 márciusának, a „fényes napnak” máig sugárzó – tömegeket mozgósítani képes – történelmi-érzelmi erejét bizonyítja. A világot 1956 őszén megrengető 13 napot is ez a hajdani márciusi hangulat forróítottta át.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Egy forradalom üzenete (Magyarország, 1956)*, (Kossuth Könyvkiadó, 1989); Gosztonyi Péter: *Föltámadott a tenger... 1956* (Népszava 1989); Bill Lomax: *Magyarország 1956* (Aura Kiadó, 1989); Pomogáts Béla: *Irodalmunk szabadságharca 1956* (Gondolat Kiadó, 1989).